

ԱՆՁԱՆՈԹ ԷՉ ՄԸ ՀԱՅ ԹԱՏՐՈՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՉ

Մխիթարեան առաջին Գրչերթիկ վարժարանը սկիզբ առած է 1775ի Յուլիս 11ին (Հմմտ. Վիեննական Մխիթարեան Դիւան՝ ԺԵ/195 եւ 196): Ընդհանուր գիտելիքներու կարգին, կարեւոր տեսնուած է նաեւ, տղոց առօրեան քիչ մը աւելի հրապուրիչ եւ նուազ ձանձրացուցիչ դարձնելու նպատակաւ, ըստեղծել թատերական խումբ մը, ու ներկայացումներ տալով՝ հրահրել, կամ արթնցնել անոնց մէջ ազատօրէն արտայայտուելու չնորհրդ: Առաջին ներկայացումը թէ ե՞րբ տեղի ունեցած է, կամ ի՞նչ նիւթ ունեցած է, ան մեղի կը մնայ անձանօթ: Բայց վերջերս, դիւանական թուղթերու մէջ ձեռքս անցաւ չորս էջոց գրութիւն մը, թիւը՝ ԺԴ/232, որ այս նիւթին առնչութեամբ շատ հետաքրքրական տուեալներ կը բովանդակէր: Վերոյիշեալ գրութիւնը թատերական ներկայացումի մէկ ինքնատիպ կերպարն է, պատրաստուած ըլլա՛յ դերուստոյցին համար մասնաւորապէս, կամ դերակատարին համար ընդհանրապէս: Անոր մէջ տրուած է մէկ արարով, 37 տեսիլներու կարճ ծրագիր մը միայն, կարծես ամէն դերակատարի տալով աստարէյ մը իր խօսքերը յանպատրաստից, եւ տեղւոյն վրայ, ըստ ներշնչման յօրինելու (Improvisation): Թուականը կը պակսի: Սահայն դիւանական ուրիշ թուղթ մը՝ ԼԵ/279, մեղի կուտան կը հանդիսանայ ստուգելու համար ասոր թուականը, որ ըլլալու է 1779 կամ 1780: Այս ԼԵ/279 փաստաթուղթը նամակ մըն է, գրուած Պոլսէն, ձամպաղեան Անտոն անունով աշակերտի մը կողմէ, որ նոր վերադարձած էր Պոլիս իր ծննդավայրը: Նամակը ուղուած է իր զարգացական երբեմնի ընկերներուն՝ «Եղ. Յովակիմի, Եղ. Աբրահամի, պղտիկ Եղ. Աբրահամի, Եղ. Աստուածատուրի, Եղ. Գրիգորի, Եղ. Գրիգորիսի, Եղ. Լորենցիոսի, Եղ. Պետրոսի, Եղ. Սաչատուրի, Եղ. Յովսէփի, Եղ. Յովհաննէսի,

Եղ. Պողոսի եւ Եղ. Անտոնի»: Նամակի վերջաւորութեան ան բարեւներ ու ողջոյններ կը զրկէ իր ուսուցիչներէն զատ, նաեւ վարժարանի մէջ աշխատող իր միւս ծանօթներուն՝ «Եղ. Պետրոս, Եղ. Մարտիրոս, Եղ. Մկրտիչ, Եղ. Յօհան, Եղ. Գրիգոր, Ստամբարեանի Եղ. Պետրոս, Եղ. Գէորգ, Բէքօ, ձաքօօ, եւն.»: Այս նոյն անուններուն, իբրեւ դերակատարներու, կը հանդիպինք նաեւ ԺԴ/232 փաստաթուղթին մէջ ալ՝ Յովակիմ, Գրիգոր, Լօրէն, Յովհաննէս, Աբրահամ, Անտոն, Գրիգորիս, Աստուածատուր, Մարտիրոս, Պետրոս, Պողոս, Սաչատուր, Յովսէփ յիշատակութիւններով, որով կրնանք ստուգութեամբ հետեւցնել, թէ երկու փաստաթուղթերն ալ ժամանակակից են իրարու: Աչքի կը զարնէ մանաւանդ Լորենցիոսի կարճ ձեռք՝ Լօրէն, որ այդ օրերուն այնքան ալ դործածական անուն մը եղած չէ: Ըստ ԺԵ/222 փաստաթուղթին՝ Լօրէն հայրենիք կը վերադառնայ 1781 Յուլիս 12ին: Մարգարեան Լօրէն, հօր անունը՝ Գալուստ, մօրը՝ Կատարինէ, Հմմտ. ԼԶ/268: Շատ հաւանական է, ուրեմն, որ թատերական կտորը ներկայացուած ըլլայ կամ 1779ի եւ կամ 1780ի մեծ պահքը կանխող բարեկենդանի շրջանին, ինչպէս անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր մինչեւ օրս սովորութիւն է, տարուէ-տարի, թատերական կտորներ ներկայացնել Մխիթարեան վարժարան-Գրգրեմիանի մէջ: ԺԴ/232ի գիրը շատ կը նմանի Բարեկեան Հ. Աստուածատուր վրդ.ի (հետագային Աբրահայր) գրին, որ Բուզայեան Հ. Նիկողայոսի հետ միասին, պատասխանատու եղած է այդ օրերու Թրիեստի Մխիթարեան վարժարանին: Որքան ալ Հ. Բարեկեան վրդ. Ջուզայեցի էր, սակայն, ինչպէս կ'երեւի, գործածել ուզած է օրուան Պոլսական ընթացիկ բացատրութիւնները, քանի

որ, արդէն նիւթը առնուած է նոյն միջավայրէն: Ներկայի տիրող ընդհանուր կարծիքն է, որ այս շրջանին վանական վարժարաններու մէջ եղած ներկայացումները կ'ամ կրօնական եւ կ'ամ հայրենասիրական բովանդակութիւն միայն պէտք է ունեցած ըլլային, սակայն մեր ձեռքը գտնուող փաստաթուղթը բոլորովին կը հերքէ այդ վարկածը: Անոր նիւթը առնուած կը տեսնուի Պոլսոյ ուսման դասակարգի կենցաղէն: Սրճարանի մը մէջ կուր կ'ելլէ հրճիւթիւն կը կատարուի, սպաննութիւն մը տեղի կ'ունենայ, դատաւարութիւն, սուտ վկայութիւններ, ու թաղման արարողութիւն: Ահա ԺԴ/232ի բնագիրը:

Ջառաջինն՝ զդեստուորեալ ամենեքեան լինին.
Յովակ(իմ) — Խօրօղ՝ ի պատուհանէն, արտաքուստ.
Գրիգոր — Խօրօղ ի դրանէ մէջտիվէնին՝, արտաքուստ.
Լօրէն — Խօրօղ ի դրանէ փռան, արտաքուստ.
Յովհ(աննէս) — Խօրօղ ի դրանէ սրահին, արտաքուստ.
Յետ աղաղակելոյ սոցա արտաքուստ.

- 1. Աբրահ(համ) — Մտանէ ընդ դուռն սրահին ժամկոչ, եւ կատարեալ զժամկոչութիւնն ելանէ ի դրանէ փռան, լինիլ եկդ. Խայսէրցի՞:
- 2. Անտոն — Սօֆի՛ հայ մտանէ ընդ դուռն փռան, եւ երթայ ելանէ ի դրանէ սրահին լինիլ եկդ. Խայսէրցի:
- 3. Գրիգորիս — Սօֆի՛ հայ մտանէ ընդ դուռն մէջտիվէնին եւ երթայ ելանէ ի դրանէ սրահին, լինիլ եկդ. սիմիթճի՞:
- 4. Ա(ստուա)ծատ(ուր), Յովհաննէս — Ղահուէճիք՝ մտանեն ընդ դուռն սրահին, եւ երթեալ կաղմեն զղահուէճիսանայ՝, եւ մնան:

1 Խօրօղ — աքլոր
2 Մէջտիվէն — սանդուխ
3 Խայսէրցի — Կեսարացի
4 Սօֆի — այսօր սօֆու = թուղթ, թթու կրօնամուլ(?)
5 Սիմիթճի — բոկեղավաճառ
6 Ղահուէճի — սրճեփ
7 Ղահուէճիսանայ — սրճարան

- 5. Գրիգոր, Լօրէն, Մարտ(իրոս), Պետ(ոս) — Ղալիօնճիք՝ մտանեն ընդ դուռն փռան եւ երթեալ նստին ի Ղահուէճիսանայն:
- 6. Անտ(ոն), Աբր(ահամ), Պօղ(ոս) — Խայսէրցիք մտանեն ընդ դուռն սրահին, եւ երթեալ նստին ի Ղահուէճիսանայն: Անտոնն ելանէ յետ պատմելոյ Լօրէնին, ի լինիլ պէքէ՞:
- 7. Յովակ(իմ), Սաչատուր, Յովսէփ — Կէօճէն էմինի՞՞ եւ ընկերք մտանեն ընդ դուռն սրահին, եւ երթեալ նստին ի Ղահուէճիսանայն:
- 8. Գրիգորիս — Սիմիթճի մտանէ ընդ դուռն փռան, եւ վաճառեալ զսիմիթս՛՛ ելանէ ի դրանէ սրահին, առ ի լինիլ արտաքուստ տաւուլճի՞՞, եւ պէքէ՛:
- 9. Յովսէփ, Յովհան(նէս), Պօղոս — Յայսըմ միջոցի ելանեն ի դրանէ սրահին արձակեալ ի տեարց իւրեանց, առ ի լինիլ անցաւօրք:
- 10. Գրիգոր, Լօր(էն), Մարտ(իրոս), Պետ(ոս) — ի լինիլ կուուոյ ի Ղահուէճիսանայն ելանեն զալիօնճիքն անտի, եւ երթան ի դրանէ մէջտիվէնին եանդըն՛՛ ձղել: Գրիգոր, Լօրէն մնան զալիօնճիք, իսկ Մարտիրոս, Պետրոս լինին անցաւօրք:
- 11. Ղալիօնճ(իք) — Իբրեւ ի Ղահուէճիսանայն կատարէ Աբրահամն զերզն, Ղալիօնճիքն եանդըն ձղեն:
- 12. Տաւուլճի — Ընդ սկսանիլ եանդընին հարկանէ Գրիգորիսն զտաւուլճն, եւ աղաղակէ, Եանդըն վար՛՛, արտաքուստ ի սրահին:
- 13. Անտոն — Պէքէ՛ մտանէ ընդ դուռն մէջտիվէնին, եւ յետ աղաղակելոյ քանի մի անդամ, ելանէ ի դրանէ սրահին, ի լինիլ անցաւօրք:

8 Ղալիօնճի — պատերազմական նաւի զինուոր(?)
9 Պէքէ՛ — պահապան, գիշերապահ
10 Կէօճէն էմինի — Կէօճէն - ձաղ — էմին - ապահով, վստահ(?)
11 Սիմիթ — բոկեղ
12 Տաւուլճի — թմբկահար
13 Եանդըն — կրակ, հրդեհ
14 Եանդըն վար — հրդեհ կայ

- 14. Յովակ(իմ), Խաչատ(ուր), Աբրահ(համ), Ա(ստուա)ծատ(ուր) — Ելանեն ի դահուէխանէն ի լսել զձայն պէքճիին Անտոնին: Ի լինիլ ոմանց ի նոցանէ շուն, ուստի եւ ելանեն ընդ որ դուռն եւ յաջող իցէ եւն: Յեկանել սոցա եւ սոյնհետայն հաշեն շունքն, եւ յետ հաշելոյն:
- 15. Անտ(ոն), Մարտ(իրոս), Պետր(ոս), Յովս(էփ), Յովհ(աննէս), Պող(ոս), այլք — Անցաւորք մտանեն ընդ ամենայն դրունս, եւ ելանեն յամենայն դրանց, նաեւ այլք եւս լինին անցաւորք ըստ կարելութեան:
- 16. Աբր(ահամ) — Զէվզէկ¹⁵ մտանէ ընդ դուռն փռան, ի վերջանալ անցաւորացն, եւ մնայ անդ:
- 17. Յովակ(իմ) — Պէքչի մտանէ ընդ դուռն սրահին, եւ ելանէ ի դրանէ մէրտիվէնին, լինիլ Ակնցի:
- 18. Գրիգորիս — Զէվզէկ երկրորդ՝ մտանէ ընդ դուռն սրահին, եւ խօսի ընդ Աբր(ահամու), եւ մնան անդ:
- 19. Գրիգոր, Լօրէն — Ղալիօնճիք մինչդեռ խօսին, զէվզէկքն մտանեն ընդ դուռն մէրտիվէնին, եւ տան զէմանէթն¹⁶, եւ ելանեն ընդ նոյն դուռն Լօրէն ի լինիլ չֆուս¹⁷, եւ Գրիգոր ի լինիլ առնաւուս¹⁸:
- 20. Յովակ(իմ) — Ակնցի ի խօսիլ զէվզէկացն մտանէ ընդ դուռն փռան եւ խօսի ընդ զէվզէկսն:
- 21. Խաչատ(ուր) — Համալ¹⁹ մտանէ ընդ դուռն սրահին ի յիշել զանուն համալի զէվզէկացն:
- 22. Լօրէն — Զըֆուս մտանէ ընդ դուռն մէրտիվէնին, յորժամ բեռնաւորեն դհամալն, եւ կամին երթալ, եւ վիճէ ընդ Գրիգորիսին:
- 23. Յովակ(իմ), Աբրահ(համ) — Ելանեն ի դրանէ սրահին, յայնմ միջոցի ի լինիլ Աբրահամին Հօսօմ, եւ Յովակիմին Թիրեաքի²⁰:

¹⁵ Զէվզէկ — խեղկատակ, թացիկ
¹⁶ Էմանէթ — աւանդ
¹⁷ Զֆուս — չրեայ
¹⁸ Առնաւուս — Ալբանացի
¹⁹ Համալ — Բեռնակիր
²⁰ Թիրեաքի — (սուրճի, ծխախոտի) մոլի

- 24. Աբր(ահամ) — Հօսօմ²¹ մտանէ ընդ դուռն փռան, եւ վիճէ ընդ չըֆուսին:
- 25. Գրիգորիս, Խաչատ(ուր) — Յայսմ միջոցի ելանեն ի դրանէ սրահին լինիլ Թուլումպաճիք²²:
- 26. Գրիգոր — Առնաւուս մտանէ յայսմ միջոցի ընդ դուռն փռան եւ վիճի ընդ նոսա:
- 27. Յովակ(իմ) — Թիրեաքի մտանէ ընդ դուռն սրահին, եւ վիճի ընդ նոսա:
- 28. Անտ(ոն), Գրիգորիս, Մարտ(իրոս), Պետ(րոս), Խաչ(ատուր), Յովսէփ — Քէչէլիք²³ եւ Թուլումպաճիք մտանեն ընդ դուռն սրահին, եւ փոքր մի կացեալ ելանեն ի դրանէ մէրտիվէնին Պետր(ոս), Խաչ(ատուր), Մարտ(իրոս): Ընդ մըտանել սոցա փախչին եղեալքն յառաջագոյն ի հանդիսին, այսինքն Աբր(ահամ), Լօր(էն), Գրիգոր, Յովակ(իմ): Յովակիմն՝ ի լինիլ Ենիչէր Աղասի²⁴, Աբրահամն՝ ի լինիլ սուս վկայ, Գրիգոր եւ Լօրէն՝ ի լինիլ խալիօնճի:
- 29. Յովակ(իմ), Ա(ստուա)ծա(տուր), Յովհ(աննէս), Պող(ոս) — Ենիչէր Աղասի եւ սպասաւորք մտանեն ընդ դուռն սրահին, եւ նստին:
- 30. Գրիգ(որ), Լօր(էն), Խաչ(ատուր) — Խալիօնճիք եւ սպանանելի՝ մտանեն ընդ դուռն մէրտիվէնին, իբրեւ նստեալ է Ենիչէրին, վիճելով, եւ սպանանեն զԽաչատուրն, եւ փախչին ի դրանէ փռան:
- 31. Աբր(ահամ), Պետ(րոս) — Սուս վկայ եւ դատախազ, մտանեն ընդ դուռն սրահին, եւ ի հրամայել դատաւորին երթեալ ընդ դուռն փռան ածեն զղալիօնճիս զողս՝ զԳրիգոր, զԼօր(էն):
- 32. Աբրահ(համ), Պետ(րոս), Գրիգոր, Լօրէն, Անտ(ոն), Ա(ստուա)ծա(տուր) — Ի կատարիլ վճուր դատաւորին ելանեն ի դրանէ սրահին, լինիլ Աբր(ահամու) եւ Անտ(ոնի) տէրտէր: Աստուածա(տուր) եւ Գրիգորիս ճաղաբարձք²⁵ եւն:

²¹ Հօսօմ — Յոյն
²² Թուլումպաճիք — հրէջ, շրհանկիր
²³ Քէչէլիք — թաղիքէ գլխարկաւոր(?)
²⁴ Ենիչէրի աղասի — Ենիչէրիներու (գինուորներու) առաջնորդ, գլխաւոր
²⁵ Ճաղաբարձ — դաղաղակիր, մեռելաթաղ

- 33. Մարտի(րոս) — Եղբայր մեռելոյն մտանէ ընդ դուռն փռան, եւ զանգատէ առաջի դատաւորին եւն:
- 34. Յովակ(իմ), Յովհան(նէս), Պողոս, Մարտ(իրոս) — Դատաւորն եւ ընկերք ելանեն ի դրանէ սրահին:
- 35. Անտ(ոն), Աբր(ահամ), Ա(ստուա)ծա(տուր), Գրիգորիս — Տէրտէրք եւ ճաղաբարձք մտանեն ընդ դուռն սրահին:
- 36. Յովակ(իմ) — Հայր մեռելոյն մտանէ ընդ դուռն սրահին:

ԳՐԱՆՈՍԱԿԱՆ

TARISZNYÁS MÁRTON. «Gyergyó töténeti néprajza». «Ճուրճովի Ազգարանական-Պատմական կերպարը»: Kós Károly-ի նախարանով, Kriterion պետական հրատարակչատուն Bukarest 1982. Գրքի շաղկիւղ պատրաստած է Hervai Katalin. Տպագրուած է Cluj-Napoca, 288 էջ եւ 24 էջ պատկեր:

Թրանսիլվանիոյ ճուրճով քաղաքը (Gheorgheni, Gyergyósztentmiklós, չփոթելու չէ Դանուբի վրայ, Պուլկարիոյ եւ Ռումանիոյ միջեւ գտնուող Giurgiu անունով քաղաքին հետ) կարեւոր օրրան-կենդանոցներէն մին եղած է ԺԷ դարու սկիզբէն ի վեր հոն հաստատուող հունգարահայ գաղութին համար: Նոյն իսկ Կեռայի հիմնադրութենէն ալ շատ առաջ, ճուրճով հաստատուած էին արդէն մեծ թուով հայ գաղթականներ: Պաշտօնական սկզբնաւորութիւն իբրեւ, կ'ընդունուի 1637 տարին: Ներկայիս ալ դեռ, ճուրճով քաղաքին մէջ եւ շրջակայքը կ'ապրին 300-400 հայ ընտանիքներ, որոնք, որքան ալ մոռցած ըլլան իրենց հայ լեզուն, սակայն պարծանքով կը պնդեն, թէ իրենք հայ են: Ունին շատ դեղեցիկ եկեղեցի մը, կառուցուած 1733ին: Տեղւոյն վերջին հայ վարդապետի՝ Տէր Բարթոլիմէոս Ծահինեանի մահէն ետք (1974 Մայիս 5), առ ի չզոյէ հայածէս քահանայի, եւ երկար ատեն առանց առաջնորդի մնալէ ետք տեղւոյն հայ եկեղեցւոյ թաղական Խորհուրդի խնդրանքին վրայ, Լատին Վիճակաւորը տըրամադրած է Zsóka Ferencz անունով լատինածէս վարդապետ մը: Արարողութիւնները կը կատարուին ներկայիս հունգարերէն լեզուով, ըստ լատին ծիսի, բայց մեծ աշխատանք կը տրուի, որ ի մօտոյ նոյնները փոխարինուին հայ ծէսով, գրաբարը թարգմանելով հունգարերէնի, քանի որ այդ է ներկայիս տեղւոյն հայութեան խօսակցութեան լեզուն: Սակայն այսօր ալ պահուած են դեռ հայ լեզուով երգերը՝ պատարագի եւ արարողութիւններու ատեն, զորոնք կ'երգէ ժողովուրդը միահամուռ, շեշտելու համար իր հայութիւնը:

- 37. Տալլաւուղք²⁶ մտանեն ընդ ամենայն դրունս՝ Գրիգոր, Մարտի(րոս) — ընդ դուռն մէրտիվէնին, Լօր(էն), Յովս(էփ) — ընդ դուռն սրահին, Յովհ(աննէս), Պող(ոս), Խաչ(ատուր) — ընդ դուռն փռան, Ապա բառնան զմեռեալն եւ տանին Թափօրիւ:

²⁶ Տալլաւուղ — հացկատակ, պնակալէզ
 Հ. Օ. ՍԵՔՈՒԼԵԱՆ